

*Мирошниченко Ю. М.,
кандидат юридичних наук,
голова*

Лллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області

З ІСТОРІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ (ДОНАУКОВИЙ ПЕРІОД)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історії криміналістичної тактики. Наголошується на актуальності створення науково обґрунтованої періодизації процесу розвитку як криміналістичного знання в цілому, так і окремих криміналістичних феноменів. Періодизація процесу розвитку криміналістичного знання і визначення хронологічних меж його окремих етапів залишається однією з найбільш дискусійних питань в теорії криміналістики, особливо щодо нижніх слів її історії.

В роботі показано, що відомості про способи розкриття злочинів, що являють собою зародки криміналістичних знань, накопичувались і передавались від покоління до покоління як корисний досвід відповідної діяльності. В ході історичного розвитку виникла необхідність передачі накопиченого досвіду встановлення злочинців, практичних навичок їх викриття, стала істотною передумова формування криміналістичних знань, у міру накопичення яких людина перейшла до їх узагальнення, систематизації спочатку в усній формі, а з появою писемності – в різноманітних текстах. Висвітлюється доннауковий період розвитку криміналістичної тактики. Обґрунтовується його поділ на два основні етапи. Наводиться їх хронологічна та змістова характеристика, бібліографія.

У підсумку автор резюмує, що основним критерієм періодизації історії криміналістики є характер знання, за яким в історії даної науки виділяються два найбільші часові відрізки:

- 1) доннаукове накопичення криміналістичного знання;
- 2) розвиток криміналістики як науки.

Відповідно до цього криміналістична тактика як складова криміналістичної науки пройшла тривалий шлях становлення й розвитку, який також можна розділити на два основні періоди. Перший – доннауковий – період тривав з часів виникнення первісних криміналістичних знань до кінця XIX ст. Цей період має дві стадії:

- 1) зародження елементів тактико-криміналістичного знання (з давніх часів до 30-х років XIX століття);
- 2) формування теоретичних передумов криміналістичної галузі знання (30-ті роки XIX століття – кінець XIX століття).

Результати дослідження другого періоду історії криміналістичної тактики – періоду її становлення та подальшого розвитку як складової науки криміналістики – в наступних публікаціях.

Ключові слова: криміналістика, криміналістична тактика, історія, періодизація.

Постановка проблеми. Неможливо займатися серйозним вивченням науки без того, щоб спочатку не розглянути її історію, адже «давно відомо: щоб зрозуміти будь-яке явище, необхідно знати, як це явище виникло, які етапи проходило у своєму

розвитку» [1, с. 8]. У зв'язку з цим, актуальним завданням сучасної криміналістики є створення науково обґрунтованої періодизації процесу розвитку як криміналістичного знання в цілому, так і окремих криміналістичних феноменів.

Мета дослідження, результати якого викладаються в даній статті, полягала у визначенні хронологічних рамок і змістовній характеристиці тактики розслідування злочинів на стадії зародження криміналістичного знання.

Аналіз останніх досліджень. Історичній тематиці в криміналістиці присвячені праці Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, О.І. Возгіна, Є.П. Іщенко, І.Ф. Крилова, А.М. Кустова, Ю. Торвальда, В.П. Лаврова, В.І. Попова, З.Г. Самошиної, В.В. Юсупова та інших науковців. Не зважаючи на це, періодизація процесу розвитку криміналістичного знання і визначення хронологічних меж його окремих етапів залишається однією з найбільш дискусійних питань в теорії криміналістики, що обумовлено як складністю самої проблеми будь-якої історичної періодизації та нерозробленістю низки важливих супутніх питань, так і різноманіттям використовуваних для цього підстав [2]. При чому, що стосується верхніх меж, все гранично ясно: криміналістика – система, що розвивається, і цим все сказано. Дещо складніше справа йде з визначенням нижніх меж її історії. До якого часу слід відносити виникнення науки криміналістики: до моменту введення в обіг однойменного терміна чи до більш ранніх етапів розвитку людського знання про способи розкриття злочинів? Ось перше питання, на яке нам належить дати відповідь.

Викладення основного матеріалу. З позицій системного підходу процес виникнення системних явищ поділяється на два глобальних етапи:

- 1) прихований, коли з'являються нові елементи й відбувається їхній кількісний ріст;
- 2) явний, коли нові елементи утворюють нову структуру, тобто нову якість; відбувається поступове накопичення визначених чинників і стрибок – утворення нового, якісно відмінного [3, с. 170].

Подібно до цього, В.С. Стьопін, точка зору якого з питання еволюції наукового знання в даний час є домінуючою, виділяє дві стадії формування і розвитку науки, перша з яких характеризує науку в процесі зародження (переднауку), друга – науку у власному розумінні слова. Наука, що зароджується, вивчає переважно ті речі й способи їх зміни, з якими людина багато разів стикалася в виробництві та повсякденному досвіді. Однак у міру розвитку пізнання і практики в науці формується новий спосіб побудови знань. Він знаменує перехід до власне наукового дослідження предметних зв'язків світу, коли ідеальні об'єкти черпаються вже не з практики, а запозичуються

з раніше сформованих систем знання (мови) і застосовуються в якості будівельного матеріалу при формуванні нових знань. [4, с. 119–124].

Введений академіком Стьопіним фундаментальний підхід до періодизації історичного розвитку наукового знання на дві основні стадії може бути доповнений деталізацією процесу формування умов, передумов і елементів науки у донауковій фазі її розвитку. В літературних джерелах, присвячених проблемам історії науки, в донауковому періоді виділяють два етапи. Перший з них кваліфікують як етап протонауки (науки, що зароджується) і пов'язують з появою таких факторів, без яких була б неможлива жодна з наступних різновидів науки. При цьому вони (фактори) взаємодіють таким чином, що дозволяють протонауці отримувати інформацію про реальність, тоді як переднаука (другий етап донаукового періоду) безпосередньо передує за часом появи власне науки [5, с. 11–16].

Відомості про способи розкриття злочинів, що являють собою зародки криміналістичних знань, накопичувались і передавались від покоління до покоління як корисний досвід відповідної діяльності. В ході історичного розвитку виникла необхідність передачі накопиченого досвіду встановлення злочинців, практичних навичок їх викриття, стала істотною передумова формування криміналістичних знань, у міру накопичення яких людина перейшла до їх узагальнення, систематизації спочатку в усній формі, а з появою писемності – в різноманітних текстах.

І все ж ми не станемо піддавати докладному аналізу Закони Хаммурапі, Ману і XII таблиць, Салічну, Руську чи Польську Правди, тексти інших стародавніх правових актів, історичних документів та літературних джерел на предмет наявності в них зародків того, що в наш час могло б називатися тактико-криміналістичними рекомендаціями. Оминемо й період пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, коли на зміну загальному обвинувальному процесу поступово прийшов розшук з його специфічними методами встановлення істини через катування, яке на кінець XVII століття практикувалося в усіх (за виключенням Скандинавії) європейських країнах, а в Росії, наприклад, було офіційно скасоване лише указом Олександра I від 27 вересня 1801 року.

Звичайно, заглиблення в ці масивні пласти цивілізації як з точки зору історії правової науки загалом, так і в аспекті розвитку криміналістичних знань зокрема становить величезний науковий інтерес, задоволення якого в межах цього дослідження навряд чи можливе. Тому відразу звернімося до часів більш освічених, часів активного розвитку наук і мистецтв, відкриття перших університетів, бібліотек і музеїв, виникнення подібних західноєвропейським правових форм, здійснення спроб створення правових основ державності.

Формування криміналістики як науки про розкриття й розслідування злочинів відбувалося в межах суспільно-історичної практики кримінальної процесуальної діяльності. Починаючи з XVIII століття робляться перші спроби узагальнення тогочасної судової практики. До цього періоду відноситься перший на теренах Російської імперії, до складу якої входила більшість українських земель, літературний твір, що містить тактичні за своєю сутністю рекомендації з проведення допиту, очної ставки, обшуку – «Книга о скудости и богатстве» (1724 рік.). Один із розділів цього надзвичайно цікавого трактату, що належить перу І.Т. Посошкова і являє собою звернення автора до царя з пропозиціями щодо розумного устрою ефективної дер-

жави, присвячений організації, здійсненню й удосконаленню судочинства.

Тасмна Канцелярія, що існувала в першій половині XVIII століття під різними назвами та займалася розслідуванням найбільш важливих злочинів, розсилала на місця різні «рекомендації» з розслідування справ про державні злочини, які стосувалися, головним чином, питань, що підлягали з'ясуванню при допиті державного злочинця. Широко в розслідуванні злочинів застосовувались обшуки та виїмки, допити та очні ставки (ставити «з очей на очі» найчастіше було складовою частиною «розпитування»), вивчення документів (в тому числі, записок і листів), перлюстрація листів. У разі невизнання своєї провини підозрюваним використовувалися «слідчі сюрпризи», тобто неочікувані очні ставки та пред'явлення документів. Досить широко використовувалися спеціальні знання із залученням різних обізнаних осіб (аптекарів, монетників тощо). Існували спеціальні правила (тактичні прийоми) затримання запідозрених осіб (раптово для затриманого та його близьких, як правило, рано вранці або під вигаданим слушним приводом в громадському місці, одночасність затримання співучасників, приховування факту затримання від співучасників тощо) [6, с. 37–38].

Однак до початку XIX століття при вирішенні більшості питань технічного характеру, що виникали в процесі слідства, особи, які займалися розслідуванням, керувалися в основному своїм життєвим досвідом і простою кмітливостю [7, с. 39]. Початковий етап зародження спеціальних знань, які згодом отримають назву криміналістичних, починається в Росії в першій половині XIX століття. Саме в цей час з'являються твори з кримінального процесу, в яких викладені питання, не регламентовані нормами кримінально-процесуального законодавства, тобто положення, чужі для науки кримінального процесу, а саме тактичні рекомендації з провадження огляду, обшуку, допиту [8, с. 13].

Першим систематизованим посібником з організації розкриття та розслідування злочинів стала книга П. Раткевича з красномовною назвою, що розкриває її зміст, – «Зерцало правосудия, показывающее, каким образом во всяких случающихся, а наипаче сомнительных судебных делах производит следствие, делать по оным определении, приговоры и заключения» (1805 рік). Прикладом предметного викладу законодавчих приписів щодо загального порядку провадження слідства, а також правил здійснення допиту, очної ставки, обшуку є збірник А. Неклюдова «Систематическое изложение законов о производстве следствий по 1831 год» (1833 рік). Цінність цієї праці визначалася тим, що Російська імперія не мала на той час єдиного нормативного акта, який регулював би кримінальні процесуальні відношення. В державі діяли численні законодавчі акти, котрі регулювали ті чи інші питання кримінального права і процесу, не всі з яких були відомі правозастосовцям.

Таким чином, початок XIX століття можна вважати завершенням етапу протонауки й переходу процесу формування криміналістичного знання у фазу переднауки. Спеціальна література цього періоду представлена переважно практичними посібниками з організації розслідування та проведення окремих слідчих дій, які містили доволі детальні рекомендації з тактики допиту, очної ставки, огляду, обшуку. Серед них «Краткое руководство к познанию правил для производства следственных и военно-судебных дел» В. Назанського (1832 рік), «Опыт краткого руководства для произведений следствий с показанием

приличних узаконений» Н. Орлова (1833 рік), «Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству» Я. Баршева (1841 рік).

Дещо пізніше виходять друком «Указания для производства судебных следствий» Н. Калайдовича, «Правила и формы о производстве следствий, составленные по Своду Законов» Е. Колоколова (1849 рік), «Практическое руководство к русскому уголовному судопроизводству» Н. Стояновського (1852 рік), що по суті містили тактико-криміналістичні рекомендації. В цілому цей етап розвитку російської криміналістики (1832–1864 роки), за словами професора А.М. Кустова, відзначений прийняттям основ російського кримінального та кримінально-процесуального законодавства і зародженням в їхніх надрах зачатків нових спеціальних знань, що забезпечують розкриття та розслідування вчинених злочинів [9].

Застосування наукових методів до розслідування злочинів почалося в другій половині XIX століття. До цього часу розробка питань, пов'язаних з розслідуванням злочинів, йшла або методами абстрактно-логічних міркувань, або зводилась до формально-технічних рецептів, головним чином з питань слідчого діловодства [10, с. 8]. Характеризуючи цей період, І.О. Возгрін зазначає, що активізація наукової діяльності в галузі кримінального судочинства не тільки призвела до поглиблення досліджень, а й поклала початок більш явної їх диференціації на присвячені аналізу законодавчої основи кримінального процесу при відправленні судами функції правосуддя та такі, що розглядають практику організації розшуку, розкриття й розслідування злочинів в досудовому провадженні. Цей процес в Росії збігся з великими перетвореннями, які настали після прийняття 20 листопада 1864 року Статуту кримінального судочинства та відділенням слідства від поліції, що, у свою чергу, посилювало потребу в проведенні наукових досліджень порядку провадження розслідування, правил і проблем взаємин слідчих з поліцією, організації слідчої діяльності і так далі [11, с. 12].

У пореформений період розвитку кримінального судочинства триває публікація робіт прикладного характеру, що містять тактичні рекомендації з організації розслідування та проведення слідчих дій. До їх числа відноситься видана в двох частинах у 1866-67 роках праця А.А. Квачевського «Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по Судебным уставам 1864 г.», в якій детально розглядається порядок проведення огляду, обшуку та виїмки, робота з речовими й письмовими доказами. У 1880 році опубліковано «Сборник узаконений и распоряжений правительства, касающихся обязанностей полиции» В.П. Мордухай-Болтовського, в якому, серед іншого, розглядались деякі питання тактики негласного дізнання.

В Україні цього періоду також видаються різноманітні інструкції, підручники, поради, керівництва з розшуку, дізнання та слідства, авторами яких були представники правоохоронних органів. Серед них праці одеського поліцейського пристава М.В. Касперського «Замітки з практики поліцейського чиновника з додатком форм поліцейського провадження» (1877 рік), прокурора Київської судової палати М.О. Шепелєва «Інструкція чинам поліції Київської судової палати щодо виявлення та дослідження злочинів» (1883 рік), житомирського поліцмейстера Т.І. Вержбицького «Інструкція поліцейським службовцям Житомирського міського поліцей-

ського управління» (1887 рік), помічника Херсонського повітового урядника А.П. Романовського «Систематичне керівництво для поліцейських урядників», прокурора Харківської судової палати В. Давидова «Інструкція чинам поліції округу Харківської судової палати щодо виявлення та дослідження злочинів» (1898 рік), завідувача Київського сисного відділення Г.М. Рудого «Інструкція чинам Київського сисного відділення» (Київ, 1905 рік), прокурора Київської судової палати «Інструкція чинам поліції округу Київської судової палати щодо виявлення і дослідження злочинів» (1910 рік), члена Харківського губернського присутствія О.М. Букуновського «Збірник і поради до складання поліцейських протоколів з додатком інструкції чинам поліції щодо виявлення і дослідження злочинів» (1911 рік), прокурора Харківської судової палати О. О. Крилова «Інструкція чинам поліції щодо виявлення та дослідження злочинів» (1914 рік), товариша (заступника) прокурора Катеринославського окружного суду М.В. Зданевича «Короткий підручник адміністративного і поліцейського права» (1915 рік) тощо [12, с. 260-261].

Істотний вплив на процес становлення системи криміналістичних знань мали роботи західних криміналістів, серед яких Л. фон Ягеманн «Керівництво по мистецтву судового слідства» (1838 рік), «Керівництво з судового розслідування» (1841 рік), Г. Ціммерман «Німецька поліція дев'ятнадцятого століття» (1845 рік), В.Т. Ріхтер «Основи кримінального розслідування» (1855 рік), В. Штібер «Практичний підручник для кримінальної поліції» (1860 рік). На початку ними здебільшого вивчалися проблеми, пов'язані з показаннями свідків, доказова значущість яких оцінювалась не надто високо. Тому надалі пріоритет віддавався розробці методів дослідження матеріальних слідів злочинів, які, з точки зору об'єктивності, здавались більш надійними доказами.

І все ж виникнення криміналістики як самостійної юридичної науки (і самого терміна «криміналістика») пов'язане з ім'ям австрійського слідчого, а згодом професора Ганса Гросса, який у 1892 році видав книгу «Керівництво для судових слідчих». Третє видання книги в 1898 році називалося «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» [7, с. 40]. У передмові до нього автор писав: «Будучи поставлена <...> як допоміжна наука для кримінального права, криміналістика, однак, залишає за собою право на самостійність: фактично, адже вона існувала завжди й раніше. Той, хто оглядав сліди від людських ніг, хто відклав у пам'яті слово зі злочинського жаргону, хто накреслив план місця події, – кожен з них застосував ті чи інші з положення криміналістики. Але ці окремі дії не мали наукового обґрунтування, а коли всі ці прийоми й дії піддані були розробці та приведені в систему, то ми отримали право вимагати визнання за криміналістикою значення науки» [13, с. IX]. Для цілей нашого дослідження особливий інтерес у цій книзі становлять глави загальної частини, що розкривають особливості допиту, огляду та підготовки слідчого до виїзду на місце події, яким сам автор небезпідставно надає особливої важливості.

Розпочатий, таким чином, з давніх часів, перший – донауковий – період розвитку криміналістики тривав упритул до останньої третини XIX століття. Характерним для цього періоду стало використання виключно емпіричних прийомів і методів боротьби зі злочинністю, призначених для розшуку та викриття злочинців. Зрозуміло, ніхто з попередників наукової криміналістики не замислювався над тим, що кожен з них,

використовуючи накопичений досвід розпізнання слідів злочину або викриваючи зловмисника вмілою постановкою йому запитань, вносить свій внесок в її становлення [14, с. 6-7]. Однак, вкрай несправедливо й у вищому ступені помилково було б недооцінювати весь попередній досвід боротьби зі злочинністю та його узагальнення передовими представниками тодішньої юридичної науки. «Не дивлячись на те, що всі криміналістично значущі наукові пошуки й методичні розробки вчених і практиків мали розрізнений характер, усі разом вони створили серйозну теоретичну і тактичну базу для формування самостійної галузі наукового знання». [15, с. 32].

Висновок. Основним критерієм періодизації історії криміналістики є характер знання, за яким в історії даної науки виділяються два найбільші часові відрізки:

- 1) донаукове накопичення криміналістичного знання;
- 2) розвиток криміналістики як науки.

Відповідно до цього криміналістична тактика як складова криміналістичної науки пройшла тривалий шлях становлення й розвитку, який також можна розділити на два основні періоди. Перший – донауковий – період тривав з часів виникнення перших криміналістичних знань до кінця XIX століття. Цей період має дві стадії:

- 1) зародження елементів тактико-криміналістичного знання (з давніх часів до 30-х років XIX століття);
- 2) формування теоретичних передумов криміналістичної галузі знання (30-ті роки XIX століття – кінець XIX століття). Результати дослідження другого періоду історії криміналістичної тактики – періоду її становлення та подальшого розвитку як складової науки криміналістики – в наступних публікаціях.

Література:

1. Баев О. Я. Криминалистика : лекционный курс. Москва, 2017. 372 с.
2. Мирошніченко Ю. Періодизація розвитку криміналістичної тактики. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 10. С. 194–197.
3. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: методологические проблемы. Москва, 1985. 263 с.
4. Степин В.С. Философия науки. Общие проблемы : учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. Москва, 2006. 384 с.
5. Бряник Н.В., Томюк О.Н., Стародубцева Е.П., Ламберов Л.Н. История и философия науки: учеб. пособие / под общ. ред. Н.В. Бряник, О.Н. Томюк. Екатеринбург, 2014. 288 с.
6. Косарев С.Ю. Криминалистические методики расследования преступлений: генезис, современное состояние, перспективы развития : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09. Санкт-Петербург, 2005. 401 с.
7. Криминалистика : учебник / отв. ред. Н.П. Яблоков. Москва, 2005. 781 с.
8. Князьков А.С. Криминалистика: курс лекций / под ред. проф. Н.Т. Ведерникова. Томск, 2008. 1128 с.
9. Кустов А.М. Этапы развития предмета и объектов криминалистики. *Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки*. 2016. № 3–2. С. 71–77.
10. Криминалистика. Книга I : техника и тактика расследования преступлений / под ред. А.Я. Вышинского. Москва, 1935. 272 с.

11. Возгрин И.А. Введение в криминалистику. История, основы теории, библиография. Санкт-Петербург, 2003. 475 с.
12. Чисников В.М. Сисна поліція в Україні за часі Російської імперії (1880–1917 pp.): історико-правове дослідження : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 535 с.
13. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Москва, 2002. 1088 с.
14. Эксархопуло А.А., Марченко И.А., Зайнуллин Р.И. Криминалистика : история и перспективы развития : монография. Москва, 2019. 167 с.
15. Яблоков Н.П. Предисловие к книге : Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Москва, 2002. 1088 с.

Miroshnichenko Yu. From the history of forensic tactics (pre-scientific period)

Summary. The article is devoted to the study of the history of forensic tactics. The importance of creating a scientifically grounded periodization of the development of both forensic knowledge as a whole and of individual forensic phenomena is emphasized. The periodization of the process of forensic knowledge development and the definition of the chronological boundaries of its individual stages remains one of the most debatable issues in forensic theory, especially regarding the lower layers of its history.

The paper demonstrates that information about crime detection techniques, which are the origins of forensic knowledge, has been accumulated and passed on from generation to generation as a useful experience of relevant activities. During the course of historical development, the need to convey the accumulated experience of establishing criminals, the practical skills of exposing them became an essential prerequisite for the formation of forensic knowledge, as the accumulation of which the person passed to their generalization, systematization initially in oral form, and with the advent of writing – in various texts. The pre-scientific period of development of forensic tactics is covered, him division into two main stages, disclosed their chronological and substantive characteristic, bibliography.

As a result, the author summarizes that the main criterion for the periodization of the history of forensic science is the nature of knowledge, according to which in the history of this science two major time segments are: 1) pre-scientific accumulation of forensic knowledge and 2) the development of forensic science. Accordingly, forensic tactics as a component of forensic science have undergone a long journey of formation and development, which can also be divided into two main periods. The first – the pre-scientific period lasted from the time of the first forensic knowledge to the end of the nineteenth century. This period has two stages: 1) the emergence of elements of tactical-criminalistics knowledge (from ancient times to the 30-ies of the XIX century); 2) formation of theoretical prerequisites of the forensic field of knowledge (30-ies of XIX century–the end of XIX century). The results of the study of the second period of the history of forensic tactics–the period of its formation and further development as a component of the science of forensic science–in subsequent publications of the author.

Key words: Forensic science, forensic tactics, history, periodization.